

CÂTEVA PARTICULARITĂȚI ALE GRAIURILOR DACOROMÂNE DIN SUD-ESTUL UCRAINEI ȘI CAUCAZ DIN PERSPECTIVA CONCEPȚIEI LUI SEXTIL PUȘCARIU DESPRE ARIILE LATERALE

Cercetarea graiurilor dacoromâne vorbite în afara granițelor țării evidențiază o serie de particularități din toate domeniile limbii (fonetică, morfosintaxă, lexic), cele mai multe comune cu unitățile dialectale dintre hotarele României (învecinate geografic), împreună cu care, de regulă, formează arii lingvistice continue (cf. Marin 2013, p. 92). Așadar, indiferent dacă ne referim la idiomurile românești din Ucraina (Regiunea Transcarpatică, nordul Bucovinei, cu Ținutul Herței și al Hotinului), din est-sud-estul Ungariei, din Serbia, din nordul Bulgariei sau la cele de coloratură moldovenească vorbite, în general, la est de Prut până în Transnistria, toate reprezintă ramificații teritoriale ale subdialectelor dacoromâne. Raportându-ne la criteriul vecinătății, al continuității geografice, o situație deosebită ne este relevată de idiomurile dacoromâne vorbite în *enclavele lingvistice* din zone îndepărtate, situate la sute de kilometri distanță de hotarele țării. Mă refer la satele românești din sud-estul Ucrainei, dintre Don, Nipru și Bug (actualele regiuni Kirovograd și Nikolaiev)¹, colonizate, încă înainte de 1700, cu români moldoveni, originari din Basarabia și Transnistria (REB, II, p. 568, 575), peste care, după 1700, s-au suprapus români ardeleni, oieri din sudul Transilvaniei (Meteș 1977, p. 64), iar mai târziu, după 1750, români din vestul Transilvaniei (Banat și Crișana)², înrolați în regimentele grănicerești sârbo-române, participante la războiul de 7 ani din Rusia (1756–1763) (cf. Meteș 1977, p. 62; REB, I, p. 125–126), precum și din Țara Românească (REB, I, p. 125). Mă refer, în același timp, la localitățile de pe malul drept al Niprului sau din bazinul Donețului, regiunile Lugansk și Donețk, care sunt, de asemenea, așezări moldovenești înființate înainte de 1780 (cf. REB, I, p. 125)³, dar și la satele moldovenești din Caucaz, fondate însă mai târziu, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, de către moldoveni veniți din zona centrală a Basarabiei (cf. REB, I, p. 29; Pavel 2000, p. 129–130; TD–*Nistru*, p. XVI–XVII) și stabiliți pe un teritoriu prin

¹ Este vorba de satele Alexandrovka (= A), Serbulovka (= S), Novogrigorievka (Ng), Șerbani (= Șc), Konstantinovka (= K), din regiunea Nikolaiev, și de Dikovka (= D), Gruzskoe (= G), Martânoșa (= M), Subotî (= Sb), din regiunea Kirovograd.

² Cu ocazia cercetărilor de teren efectuate în sud-estul Ungariei și în estul Serbiei (Banatul Sârbesc), am înregistrat amintiri păstrate în memoria colectivă referitoare la deplasări ale unor grupuri de români bănățeni plecați în Rusia, pe vremea Ecaterinei a II-a, în urma unor promisiuni de împroprietărire.

³ Localitățile cercetate sunt Voloșkoe (= V), din regiunea Dnepropetrovsk, Troițkoe (= T), Novoignatievka (= N), Bairak, din regiunea Donețk.

care, în perioade mai vechi, poposiseră păstori români din Transilvania (Meteș 1977, p. 62–65)⁴.

Privite din perspectiva lingvisticii spațiale, zonele din sud-estul Ucrainei și din partea caucaziană a Federației Ruse se înscriu în categoria ariilor laterale, fiecare ținut în parte și toate împreună reprezentând, sub aspectul situației actuale, deopotrivă arii laterale (Pușcariu, LR, I, p. 209; II, p. 324), arii periferice (Pușcariu, LR, II, p. 326, 327, 330, 331)⁵, arii izolate, lipsite de comunicații, sau insulare (Pușcariu, LR, I, p. 209; II, p. 342)⁶.

Unghiurile de vedere din care pot fi și sunt abordate de către Sextil Pușcariu particularitățile discutate sub această largă paletă de situații sunt și ele multiple:

- prin raportare la limba standard;
- prin raportare la graiurile din micro- sau din macrozona din care fac parte idiomurile care le ilustrează;
- prin raportarea acestora la alte unități dialectale, din vecinătatea imediată sau din zone mai îndepărtate geografic;
- din perspectiva vechimii particularităților avute în vedere: arhaice, vechi, inovații.

Adoptând, fără rezerve, teoria lingvisticii spațiale a lui Matteo Bartoli, ale cărei cinci principii de bază le publică în LR, I, p. 211, Sextil Pușcariu discută în scrierile sale toate aceste posibilități și tipuri de situații.

În cele ce urmează, mă voi opri la câteva particularități dialectale, mai ales din domeniul morfosintaxei, atestate în graiurile românești din sud-estul Ucrainei și din zona caucaziană a Federației Ruse, explicabile prin poziția istorică și geografică a acestora.

Dat fiind faptul că, după cum reiese din cele spuse mai sus, satele din aceste ținuturi au luat ființă, într-o perioadă care cuprinde secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, în urma unor deplasări de populație venită din diverse zone ale teritoriului dacoromân (de la Tisa până la Nistru și chiar de peste marele fluviu), prezentarea noastră cuprinde, pe de o parte, perioadele de timp respective și, pe de altă parte, zonele/graiurile românești în care apar fenomenele discutate.

1. Arhaisme sau elemente de limbă veche păstrate în arii laterale, ca rezultat al izolării dintotdeauna sau doar temporare față de evoluția limbii literare/standard.

1.1. Păstrarea articolului hotărât enclitic **-I** la substantivele masculine: *calul*, *omul* este considerată chiar de Sextil Pușcariu o trăsătură a ariilor laterale, specifică graiurilor din zona Apusenilor (Pușcariu, LR, II, p. 317). În secolul al XIX-lea, fe-

⁴ Este vorba de satele Moldovanskoe (= Md), Moldovanovka (= Mn) și Șabanovskoe (= Ș), din regiunea Krasnodar.

⁵ Sextil Pușcariu încadrează în categoria ariilor periferice și zona transnistreană (Pușcariu, LR, II, p. 326).

⁶ Inspirat de teoria lui Matteo Bartoli (Bartoli 1945), Sextil Pușcariu, plecând de la datele oferite de atlasele lingvistice românești (ALR I și ALR II), discută o serie de particularități dialectale ale graiurilor dacoromâne, menite să ilustreze tipurile de arii lingvistice menționate. Totodată, savantul explică apariția ariilor laterale și prin deplasări, mișcări de populație (Pușcariu, LR, II, p. 326).

nomenul se menține, îndeosebi, în Munții Apuseni: *furul boilor* (FCM, p. 96, 200, 251; cf. WK, p. 290), dar și prin nordul Transilvaniei–Oaș (PȚO, p. 185), prin Moldova, Bucovina, Basarabia (WM, p. 194; SDC, p. 375, a. 1821; ÎMȚM, p. 444, a. 1852; SL, p. 272, a. 1803) și, cu rare semnalări, prin Muntenia (DIB, p. 224, a. 1819; IA, p. 104, 122, 156, a. 1827, 1829; IS, p. 40, 89, a. 1803, 1820; cf. Neagoe 2011, p. 163–164). În zilele noastre, este atestată, la fel ca în limba veche, atât la nume comune, cât și la cele proprii, în arii marginale și izolate aparținând subdialectului moldovenesc: Bucovina de nord, Transnistria și sudul Basarabiei (Gr. rom., p. 66–67), în nordul Bulgariei (Neagoe–Mărgărit 2006, p. LXXXVII) și, absolut sporadic, în sudul și vestul Transilvaniei (Neagoe 2012, p. 35), dar și în zona Bugului, a Donuțului și în cea caucaziană: *îmblă cu uratul* (Șc), *Clava Vericul* (A), *David Grosul* (Md).

1.2. Genitiv-dativul pronomelor posesive cu valoare adjectivală, determinând nume de rudenie, folosit în forme nedeclinate (identice cu cele de nominativ), de tipul *socru frate-meu*, *dă-i mumă-ta*, continuă o trăsătură a limbii vechi (Densusianu, HLR, II, p. 384–385), încă vie și cvasigenerală în secolele al XVIII-lea– al XIX-lea, cu exemple numeroase din toate zonele dialectale, precum Oltenia, Muntenia, Dobrogea: *mâna ginere-miu* (DIB, p. 124, a. 1781), *armele tată-tău* (SB, p. 83; cf. DIB, p. 188, a. 1805; Burada, *apud* HEM, II, p. 240; WM, p. 184), Moldova, Bucovina: *un prieten a babacă-tău* (Alecsandri, *apud* HEM, III, p. 50), *să cumpăr fecioru-meu* (Iași, HEM, II, p. 188; cf. VPL, p. 75), Banat, Transilvania, Crișana, Maramureș: *maică-ta-i pare rău* (HPB, p. 137), *patul frate-tău* (BTr, p. 13), *pragu vecină-sa* (AT, I, p. 128), *spune-i maică-ta* (JBD, p. 61), *ușa mâne-ta* (ȚM, p. 1), *închină frate-tău* (*ibidem*, p. 30). În secolul al XX-lea se mai întâlnește doar în arii limitate la unele graiuri din Transilvania, Crișana, Maramureș: *băiatu frati-meu*, *zestrea soru-mea* (ALRM II, s.n., IV, h. 1321, 1322, 1335, 1336; TDR, p. 303; Șandru 2004, p. 268; Țara 1976, p. 206) și în sate izolate din Mehedinți: [copiii] *plâng în burta mumă-sa* (DGS, III, s.v. *tichie*), dar și într-o localitate din zona caucaziană: *i-om da mâne-ta să moară; îi spun mâni-sa* (Md).

1.3. Adjectivele cu o singură terminație (în **-e**), precum *cuminte*, *mare*, au formă invariabilă după număr (și gen), la fel ca în limba veche (Densusianu, HLR, II, p. 168), trăsătură pe care Gheție *et alii* 1997, p. 125, 328) o consideră o particularitate a textelor nordice, păstrată doar până în secolul al XVII-lea. Textele populare/dialectale contrazic această afirmație categorică, întrucât pluralele *mare*, *moale*, *verde* ș.a. sunt încă obișnuite în secolul al XIX-lea, când apar prin Muntenia: *lemnile [...] să fie verde* (BD, p. 94), prin Moldova, Bucovina, Basarabia: *țârmurile mare* (Șez., V, p. 145), *idei cuminte* (A, p. 86; cf. 30, 73), prin Crișana: *în zilele mare* (AT, II, p. 87), prin Banat: *fetile mare* (PCh, p. 35); în secolul al XX-lea, particularitatea este încă vie în graiurile românești din Ungaria: *o trăit pe mare picioare*, *doi oameni tare* (Marin–Mărgărit 2005, p. LXXXIV) și rar întâlnită în cele din Kirovograd și din Krasnodar: *ne-a znaconit* [= ne-a făcut cunoștință] *cu tare mare oameni* (G), [piftiile] *iese turbure* (Md); existența acestui tip de plural

pare a fi susținută și de alte adjective, al căror etimon nu se încadrează în categoria celor în *-e*: *cășile era pustie* (Md).

1.4. Menținerea construcției arhaice cu adjectivul dublu articulat (cu articolul demonstrativ antepus și cu articolul hotărât enclitic), de tipul *casele alea multele*, construcție cu nuanță ușor emfatică, amintind de vechea formulă *omul cela bunul*, era considerată de Ov. Densusianu „o trăsătură caracteristică a limbii din secolul al XVI-lea” (Densusianu, HLR, II, p. 387–388). Ea este consemnată, pentru secolul al XIX-lea, în texte populare din jumătatea sud-vestică a Munteniei și din sudul Olteniei: *vorbele ei alea dulcile* (Ilfov, HEM, I, p. 52); *o înmormântare d-alea împărăteștile* (IL, p. 45); *căși d-eștea marile* (BGj, p. 11). În secolul al XX-lea, aria de atestare a fenomenului se extinde, cuprinzând toată jumătatea sudică a Munteniei, cu semnalări până în județele Prahova și Brăila (ALRR–Munt., Dobr. IV, Pl. 28), dar se reduce drastic în Oltenia, unde nu mai apare decât într-un singur punct (998) din sud-estul extrem al provinciei (*ibidem*, Pl. 43)⁷. Surprinde atestarea unor asemenea construcții în câte un sat din regiunea Nikolaiev: *ceașca aceea marea* (Ng) și, respectiv, din zona caucaziană: *Maica ceea Marea, Sântă Măria* (Md).

2. Situația dialectală actuală a substantivului *mână* poate fi invocată atât din perspectiva particularităților arhaice, cât și din cea a inovațiilor.

2.1. Pe de o parte, se menține forma arhaică (de singular și plural) a vechiului substantiv *mânu* (< lat. *manus*), plural articulat *mânule*, atestată, fără întrerupere, în texte românești provenite din aria vestică și din cea nordică ale Dacoromaniei, începând din secolul al XVI-lea (Densusianu, HLR, II, p. 115, 142) și păstrată, în aceleași zone, până în zilele noastre⁸. Pentru secolul al XIX-lea, puținele atestări provin, după informația noastră, doar din zona nord-estică (Moldova, Bucovina, Basarabia): *mânule minunate* (HEM I, p. 308), *cu mânule albe* (Putna, GN, I, p. 299), *din mânule ei* (A, p. 7). În schimb, pentru secolul al XX-lea, semnalările se extind atât sub raport numeric, cât și geografic, *mân*, *mânu*, înregistrată ca formă de plural, articulat *mânule*, fiind atestată din zona Apusenilor (ALRR–Trans., II, h. 152), din Maramureșul de la nord de Tisa (Gr. rom., p. 63), continuând cu Bucovina (*ibidem*; ALM, I/1, h. 75; NALR–Mold., Bucov., I, h. 79) și cu puncte răzlețe din Rep. Moldova (din nord și până în Basarabia) și din Transnistria (ALM, I/1, h. 75; Gr. rom., p. 63; Șandru 1998, p. 194; cf. ALRR. *Sinteză*, II, h. 216), dar și în sate din regiunile Kirovograd (Sb), Donețk (B) și din Caucaz (Mn)⁹.

2.2. Pe de altă parte, pluralul analogic *mânuri*, cunoscut ca inovație încă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea (Gheție *et alii* 1997, p. 323), se întâlnește, în secolul al XIX-lea, în ariile nordice ale dacoromânei: Năsăud (HEM, II, p. 18), Maramureș, Oaș (ȚM, p. 46; CO, p. 18) și Bucovina (VPL, p. 26). Datorită extin-

⁷ Menționăm că planșele 38–48 aflate în volumul al IV-lea din ALRR–Munt., Dobr. cuprind, de fapt, o completare la NALR–Olt. (cf. Marin 2009, p. XIX).

⁸ Constantin Frâncu afirmă că forma *mânu* (pentru singular și plural) se menține, mai ales când era articulată cu *-le*, în Moldova, unde rămâne, sporadic, până la 1780 (Frâncu 2009, p. 258).

⁹ Harta menționată din ALM, I/1 atestă conservarea pluralului *mân* în puncte izolate din ținuturi îndepărtate precum Donețk, Omsk, Primorie.

derii și adâncirii cercetărilor dialectale, în secolul al XX-lea numărul atestărilor se amplifică, astfel încât reiese că forma *mânuri* acopere întreaga zonă nord-vestică: nordul Moldovei și Bucovina în întregime, Maramureșul din sudul și din nordul Tisei, Transilvania de la nord de Mureș (ALR I, 1, h. 49; TDR, p. 218, 332, 372; Gr. rom., p. 63; ALRR–Trans., vol. II, h. 153; cf. ALRR–Sinteză, vol. II, h. 217). Varianta analogică *mânuri* a fost notată și într-un sat din regiunea Kirovograd (G) și unul din Caucaz (Md)¹⁰.

3. Inovațiile întâlnite în graiurile pe care le avem în vedere, comune cu anumite zone de pe teritoriul dacoromân, sunt și ele numeroase.

3.1. Substantivul masculin *mir* „mire” (cu genitiv-dativul *mirului*) este un singular creat, analogic, după pluralul *miri* (cf. *făt-feți*), întâlnit, pe de o parte, în localități din Hațeg (Byck–Graur 1933, p. 44; ALRR–Trans., II, MN, Pl. 21), în două sate din Covasna (ALRR–Trans., II, MN, Pl. 21), în sate din Maramureș (Byck–Graur 1933, p. 44), din nordul Bucovinei, dintr-o zonă întinsă din nordul Republicii Moldova (ALM, I/1, h. 258), din sate răzlețe situate în Transnistria și în sudul Basarabiei (Gr. rom., p. 63), dar și în localități din regiunile Kirovograd (Sb), Nikolaiev (S) și în Caucaz (Md).

3.2. Articolul proclitic *lu*, folosit frecvent în locul formei *lui* încă din secolul al XVI-lea (Densusianu, HLR, II, p. 171–173), reprezintă o „inovație sudică care s-a extins treptat spre nord” (Gheție–Mareș 1974, p. 229), astfel încât, în secolul al XIX-lea, ajunge să aibă o frecvență mai mare decât *lui*, fiind ocurentă pe întreg teritoriul dacoromân (Neagoe 2011, p. 167). Odată cu extinderea spre nord, în sud are loc o specializare a utilizării, în sensul că procliticul *lu* devine marcă a genitivului pentru substantivele nearticulate, *animate* și *inanimate*: *casa lu om*, *neamurile lu băiat*, *lemnul lu nicovală*, dobândind statutul de prepoziție sau de morfem al genitivului (Vulpe 1967, p. 374–376; 1973, p. 363, 368). Particularitatea are frecvența cea mai ridicată în sudul Banatului, zonă ce ar putea să fie considerată nucleul inovației, cu iradiere spre graiurile de tip muntenesc (Vulpe 1973, p. 363, 368) și cu atestări sporadice prin Hunedoara, Bihor și Năsăud (Șandru 1935, p. 141; 1936, p. 138; 1938, p. 191). Surprinde atestarea acestui tip de redare a genitivului (unor substantive nearticulate, animate și inanimate) în graiuri din sud-estul Ucrainei și din Caucaz: *a lu oameni oile* (S), *a lu mireasă soră* (B), *a lu soră bărbatu-su* (T), *din partea lu mire* (Md), dar și *pin prejuru lu băț* (S), *deasupra lu cămeșă* (Ng).

3.3. Varianta articolului nehotărât pentru plural *nuște*, reprezentând, probabil, o inovație târzie, creată după *niște* (< lat. *ne scio*), este cunoscută în trei insule lingvistice care par a nu avea nicio legătură între ele: una în zona Apusenilor, unde este semnalată (alături de *nuștu*), încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea–începutul celui de al XX-lea (VGI, p. 63), cu atestări pentru perioada actuală din satele aparținătoare de comunele Scărișoara și Gârda: *Nuște arnici negru puri-acolo în copârșeu* (ALRT, p. 63; cf. 53; ALRM II, s.n., IV, h. 1328; cf. Neagoe 2012,

¹⁰ Pe aceeași hartă din ALM este notat pluralul *mânuri* în punctul 230 din Republica Abhazia, Federația Rusă.

p. 50–51), alta în regiunea Donețk: *luvăm nuște ouă* (B) și a treia în Caucaz: *pe ceala deal mergea nuște curce* (Ș).

3.4. Pentru indicativul prezent pers. 1 sg. al verbului *a fi* apare forma **(i)esc(u)**, creată prin analogie cu *ești, este* (Zdrenghia 1948, p. 194)¹¹, analogie produsă, așa cum demonstrează Mioara Avram, în dacoromână, independent de forma similară din aromână (Avram 1976, p. 118)¹². Pentru secolul al XIX-lea, ea este înregistrată în gramatici semnate de autori originari din Transilvania (N. Bălășescu din împrejurimile Sibiului, I. Codru-Drăgușanu din Țara Oltului și Gavriile I. Munteanu, Timotei Cipariu, ambii din județul Alba), din Banat (Constantin-Diaconovici Loga) și din Moldova (G. Săulescu) (cf. Avram 1976, p. 117–118), precum și în graiul viu din zona Apusenilor (FCM, p. 78). În secolul al XX-lea, numărul atestărilor crește, forma fiind notată, pe arii restrânse, situate în zona subcarpatică transilvăneană, începând din Țara Moților (Papahagi 1925, p. 50), Țara Hațegului (TDR, p. 375), Valea Sebeșului (Zdrenghia 1948, p. 194–196; Sfârlea 1957, p. 153–154), Mărginimea Sibiului: *Că țâ-s fată, nu-ț iescu noru* (ȘBJ, p. 204; cf. ALRM II, s.n., IV, h. 1657, pct. 130), cu atestări și din satele de ungureni din nordul Olteniei (Neagoe 1983, p. 13), continuând cu Țara Oltului (Șandru 2004, p. 267; AFLR–Grindu, jud. Brașov) și apoi cu estul județului Harghita: *În Livezi numa eu sânt... mai iescu* [în port] *rumânesc* (Livezi, Marin 1987, p. 252); *Cine iesc acela iesc, / Aicea eu iesc poroncitor* (Voșlobeni, *ibidem*, p. 253; cf. ALRM II, s.n., IV, h. 1657, pct. 574; Marin 2012, p. 340). Forma a mai fost înregistrată în vorbirea curentă dintr-o localitate din regiunea Lugansk: *Eu ują nu iesc bucuroasă* [de vârsta împlinită] (T) și într-o orație de nuntă din zona caucaziană: *Ieri eram cu fetele, da astăzi iesc cu nevestele* (Md).

3.5. Pentru domeniul lexicului, ne oprim la cuvântul *hireș/hiriș*, adjectiv notat în DA, s.v. *hir* (< magh. *hir* „veste”), cu sensuri apropiate între ele „vestit, renumit, faimos”; „frumos”, „fudul”, „dârț”, la rândul lor apropiate de forma omonimă din maghiară (*hires*)¹³. Cele două variante se întâlnesc, în secolul al XIX-lea, în diverse surse din Transilvania și Crișana (RP, p. 17; AT, I, p. 150; Vaida, *Sălaj*), din Maramureș (Bud, P. P., *apud* DA; I. Cr., II, p. 247; ȚM, p. 16) și din Bucovina (I. Cr., IV, p. 26; M. Orn., II, p. 55). Cu aceleași sensuri și aproximativ în aceleași zone, *hireș/hiriș* apare în secolul al XX-lea: în nordul Transilvaniei (VGI, s.v. *hiriș*; LEX. REG., II, p. 78; MAT. DIALECT., I, p. 176; TDBN, s.v. *hirișă*; cf. CADE, s.v. *hiriș*), prin Maramureșul din sudul și din nordul Tisei (SDLR; TD. Bas., *Glosar*, s.v. *hireș*) și în localitatea Petroșeni din Valea Jiului (MAT. DIALECT., I, p. 258, s.v. *hireș*). În majoritatea satelor din sud-estul Ucrainei (nu și în cele din Caucaz) *hiriș/hires/hârâș* este cunoscut preponderent ca adverb (valoare înregistrată și într-o

¹¹ O prezentare mai amplă în legătură cu originea acestei forme se găsește în Avram 1976, p. 118–119.

¹² Ideea apariției independente a formei *escu* în cele trei dialecte românești (aromână, istororomână și dacoromână) a fost susținută și de Sextil Pușcariu (Istr., II, p. 335). După alți autori, istorici ai limbii române, analogia s-ar fi produs încă din româna comună (secolele al VII-lea–al X-lea) (Densusianu, HLR, I: 129; Rosetti, ILR: 359; Ivănescu, ILR, p. 291).

¹³ În DA, *hireș* este considerat, alături de alte derivate de la *hir*, un cuvânt format pe terenul limbii române, deși s-ar putea să fi fost luat ca atare direct din maghiară.

localitate din Transnistria), cu sensuri relativ apropiate între ele și, toate împreună, de semnificația etimologică: 1° „fresc, normal” (TD. Bas., *Glosar*, s.v.); 2° „într-adevăr, cu adevărat, chiar”: *Acolo hîriș ade Sahin trăia* (B; cf. A, D, G, Sb, T); 3° „neaoș, curat, adevărat”: *Ne strîngeam hîriș moldoveni și-ncepeam a cânta* (V; cf. D, G, B); 4° „exclusiv, numai”: *Amu nu! dac-ar fi hîriș, ciolan, ciolan, da atuncea noi nu mâncam* (D); *Te duci acolo [la cimitir], hîriș piatră* (V); 5° „mereu; totdeauna (Sb).

4. Recapitulând cele discutate mai sus: particularități din domeniul morfosintaxei și al lexicului (arhaisme și inovații), ariile/zonile/punctele în care sunt atestate pentru limba veche și, mai ales, pentru graiurile dacoromâne de pe teritoriul României din ultimele două secole, comparate cu atestările din sud-estul Ucrainei și din Caucaz, și coroborând totul cu datele istorice și demografice pe care le deținem în legătură cu satele de români din aceste zone îndepărtate, se pot formula următoarele constatări.

4.1. Fără îndoială, raportându-ne la prezent, din punctul de vedere al lingvisticii spațiale, aceste zone se înscriu în categoria ariilor laterale, marginale și izolate de continuumul lingvistic dacoromân, despre care se spune că, în general, sunt mai ferite de modificări lingvistice, „dar mai accesibile pentru împrumuturi de la popoarele învecinate” (Pușcariu, LR, I, p. 211). Unele dintre ele și, mai ales, cele din Caucaz fac parte din ariile insulare. Din punctul de vedere al limbii, ele reprezintă enclave lingvistice ilustrând idiomuri dacoromâne vorbite în mediu aloglot slav (rus sau ucrainean) (cf. Pavel 2011, p. 207).

4.2. Particularitățile dialectale caracteristice vorbirii românilor din aceste zone ilustrează, în mare parte, graiurile de tip moldovenesc, ceea ce se explică prin întâiul și cel mai semnificativ strat de populație (împrosătat mereu de-a lungul vremii) ajuns, acum aproximativ două secole și jumătate, în spațiul aparținând astăzi sud-estului Ucrainei și, cam cu o sută de ani mai târziu, în Caucaz. Straturile de populație venite ulterior (în sud-estul Ucrainei) sau anterior (în Caucaz) dau elementele particulare pentru fiecare zonă, microzonă sau localitate în parte și explică individualitatea și, poate, rezistența acestora în fața masei de populație slavă în care au evoluat în decursul unei perioade de timp relativ scurte.

4.3. Totodată, fiecare dintre particularitățile discutate reprezintă reminiscențe ale unor fenomene păstrate din limba veche sau apărute mai târziu în anumite arii laterale sau izolate de pe teritoriul Dacoromaniei și purtate în „bagajul” lingvistic al românilor ajunși și stabiliți, înaintea populațiilor ucrainene și ruse, în ținuturile dintre Bug și Nipru, astăzi sud-est ucrainene, sau la poalele munților Caucaz, astăzi făcând parte din Federația Rusă.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE. SIGLE

A = *Aglaiia*. Roman anonim din secolul XIX. Cu un cuvânt înainte de Dan Mănuță și o prefață de Ion Varta. Îngrijirea textului, notă asupra ediției, postfață, glosar de Pavel Balmuș, Chișinău, Editura Arc, 1996.

- AFLR = Arhiva fonogramică a limbii române. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan–Al. Rosetti”, București.
- ALM, I/1 = *Atlasul lingvistic moldovenesc*. Redactat de R. Udler și V. Comarnițchi, cu participarea lui V. Melnic și V. Pavel, Chișinău, Academia de Științe a RSSM, 1968.
- ALR I = *Atlasul lingvistic român*. Partea I, de Sever Pop, vol. I. *Părțile corpului omenesc și boalele lui*, Cluj, Muzeul Limbei Române, 1938.
- ALR II = *Atlasul lingvistic român*. Partea II, de Emil Petrovici, vol. I. A. *Corpul omenesc, boale (și termeni înrudiți)*. B. *Familia, nașterea, copilăria, nunta, moartea, viața religioasă, sărbători*. C. *Casa, acareturile, curtea, focul, mobilierul, vase, scule*, Sibiu–Leipzig, Muzeul Limbei Române–Otto Harrassowitz, 1940.
- ALRM II, s.n., IV = Emil Petrovici, I. Pătruț (redactor principal), *Atlasul lingvistic român*. Serie nouă. Partea a II-a, vol. IV, București, Editura Academiei R.S.R., 1981.
- ALRR–Munt. Dobr., IV = Teofil Teahă (coord.), Ion Ionică, Bogdan Marinescu, Nicolae Saramandu, Magdalena Vulpe, *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Muntenia și Dobrogea*, vol. IV, București, Editura Academiei Române, 2004.
- ALRR–Sinteză, vol. II = Nicolae Saramandu (coord.), Verginica Barbu Mititelu, Mihaela-Mariana Morcov, Manuela Nevaci, Carmen-Iona Radu, Daniela Răuțu, Dana-Mihaela Zamfir, *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Sinteză*, vol. II, București, Editura Academiei Române, 2012.
- ALRR–Trans., vol. II = Grigore Rusu, Viorel Bidian, Dumitru Loșonți, *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Transilvania*, vol. II, București, Editura Academiei Române, 1997.
- ALRT = Emil Petrovici, *Texte dialectale*. Suplement la *Atlasul lingvistic român II (ALRT II)*, Sibiu–Leipzig, Muzeul Limbii Române–Otto Harrassowitz, 1943.
- AT, I, II = Dr. G. Alexici, *Texte din literatura poporană română*, tomul I. *Poesia tradițională*, Budapesta, Editura autorului, 1899; tom. II (inedit). Publicat cu un studiu introductiv, note și glosar de Ion Mușlea, București, Editura Academiei R.S.R., 1966.
- Avram 1976 = Mioara Avram, *Données dialectales récentes et le témoignage des anciennes grammaires du daco-roumain*, în Alberto Varvaro (ed.), *XIV Congresso Internazionale di Linguistica e Filologia Romanza, Napoli, 15–20 Aprile 1974. Atti*, vol. II, Napoli–Amsterdam, John Beniamins, 1976, p. 109–119.
- Bartoli 1945 = Matteo Bartoli, *Saggi di linguistica spaziale*, Torino, Rosenberg et Sellier, 1945.
- BD = Gh. Bulgăr, *Despre limba documentelor administrative la începutul secolului trecut (1800–1820)*, în Tudor Vianu (coord.), *Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*. vol. III, București, Editura Academiei R.P.R., 1962, p. 75–102.
- BGj = Gr. Brâncuș, *Un text literar în graiul din Gorj*, în N. Saramandu, M. Nevaci, C. I. Radu (eds.), *Lucrările Primului Simpozion Internațional de Lingvistică*, București, Editura Universității din București, 2008, p. 11–17.
- BL = „Bulletin linguistique”, București–Paris–Copenhague, I–XV/XVI, 1933–1948.
- BTr = *Poesii populare din Transilvania*. Cu o prefață de I. G. Bibicescu, București, Imprimeria Statului, 1893.
- Byck–Graur 1933 = J. Byck, Al. Graur, *L'influence du pluriel sur le singulier des noms en roumain*, în BL, I, 1933, p. 14–57.
- CADE = *Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea românească”*, partea I. I.-Aurel Candrea, *Dicționarul limbii române din trecut și de astăzi*; partea II. Gh. Adamescu, *Dicționarul istoric și geografic universal*, București, Cartea Românească, [1926–1931].
- CO = I.-A. Candrea, *Graiul din Țara Oașului*. Extras din „Buletinul Societății Filologice”, II, 1907, p. 35–85.
- DA = Academia Română, *Dicționarul limbii române*. Întocmit și publicat după îndemnul și cu cheltuiala Majestății Sale Regelui Carol I, Tomul I, Partea I, A–B, București, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, 1913; Partea II, C, București, Tipografia ziarului Universul, 1940; Partea III, Fascicula I, D–DE [fără specificarea privind contribuția Regelui], București, Universul.

- Întreprindere Industrială a Statului, 1949; Tomul II, Partea I, F–I, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului. Imprimeria națională, 1934; Partea II, Fasc. I–III. J–Lojnița, București, Tipografia ziarului Universul SA, 1937, 1940, 1948.
- Densusianu, HLR, I, II = Ov. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, vol. I. *Les origines*, Paris, 1901; vol. II. *Le seizième siècle*, Paris, Leroux, 1914–1938.
- DGS, I, II, III = Maria Marin (coord.), Ion Ionică, Maria Marin, Anca Marinescu, Iulia Mărgărit, Teofil Teaha, *Dicționarul graiurilor dacoromâne sudice*, vol. I (literele A–C); II (literele D–O); III (literele P–Z), București, Editura Academiei Române, 2009–2011.
- DIB = Florian Georgescu, Paul I. Cernovodeanu, Ioana Cristache Panait, *Documente privind istoria orașului București*, București, Muzeul de Istorie, [1960].
- DR = „Dacoromania”. Buletinul „Muzeului Limbei Române”, I, 1920–1921 (apărut: 1921); II, 1921–1922 (apărut: 1922); III, 1922–1923 (apărut: 1924); IV, partea I și partea a II-a, 1924–1926 (apărut: 1927); V, 1927–1928 (apărut: 1929); VI, 1929–1930 (apărut: 1931); VII, 1931–1933 (apărut: 1934); VIII, 1934–1935 (apărut: 1936); IX, 1936–1937 (apărut: 1938); X, partea I [și partea a II-a] (apărut: 1941, 1943); XI (apărut: 1948).
- FCM = Teofil Frâncu, George Candrea, *Românii din Munții Apuseni (Moșii)*. Scriere etnografică cu zece ilustrațiuni în fotografie, București, Tipografia Modernă, 1888.
- FD = „Fonetică și dialectologie”, București, I, 1958 și urm.
- Frâncu 2009 = C. Frâncu, *Gramatica limbii române (1521–1780)*, Iași, Editura Demiurg, 2009.
- Gheție et alii 1997 = Ion Gheție (coord.), Gheorghe Chivu, Mariana Costinescu, Constantin Frâncu, Ion Gheție, Alexandra Roman Moraru și Mirela Teodorescu, *Istoria limbii române. Epoca veche (1532–1780)*, București, Editura Academiei Române, 1997.
- Gheție–Mareș 1974 = Ion Gheție, Al. Mareș, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei RSR, 1974.
- GN, I, II = I. A. Candrea, Ov. Densusianu, Th. Sperantia, *Graiul nostru. Texte din toate părțile locuite de români*, vol. I–II, București, Socec, 1906–1907.
- Gr. rom. = Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, *Graiuri românești din Ucraina și Republica Moldova*, în FD, XVII, 1998, p. 69–155; republicat în Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, Vasile Pavel, *Cercetări asupra graiurilor românești de peste hotare*, București, 2000, p. 42–121.
- HEM, I–III = B. Petriceicu-Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbii istorice și poporane a românilor*. Ediție îngrijită și studiu introductiv de Grigore Brâncuș, vol. I–III, București, Editura Minerva, 1972–1977.
- HPB = Enea Hodoș, *Poezii populare din Bănat*, vol. I, Caransebeș, Editura Asociațiunii, 1892.
- I. Cr. = „Ion Creangă”. Revistă de limbă, literatură și artă populară, Bârlad, I, 1908 și urm.
- IA = N. Iorga, *Corespondența lui Dimitrie Aman, negustor din Craiova (1794–1834)*. Publicată după originalele păstrate în „Muzeul Aman” din Craiova, București, Editura Neamul Românesc, 1913.
- IL = P. Ispirescu, *Legende sau basmele românilor adunate din gura poporului*, București, Tipografia Academiei Române, 1892.
- IS = N. Iorga, *Scrisori de Boieri*, în „Neamul Românesc”, Vălenii de Munte, 1906.
- Ivănescu, ILR = G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, Editura Junimea, 1980.
- ÎMȚM = *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei*. Un corpus editat de I. Caproșu și E. Chiaburu, vol. IV (1829–1859), Iași, Editura Demiurg, 2009.
- Jb = „Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache (rumänisches Seminar) zu Leipzig”. Herausgegeben [...] Dr. Gustav Weigand, Leipzig, 1894 și urm.
- JBD = Ioan Urban Jarnik și Andreiu Bârseanu, *Doine și strigături din Ardeal*, București, Editura Academiei Române, 1885.
- LEX. REG., II = Lucreția Mareș (coord.), *Lexic regional*, vol. II, București, Societatea de Științe Istorice și Filologice, 1967.
- LR = „Limba română”, București, I, 1952 și urm.

- M. Orn., II = S. Fl. Marian, *Ornitologia poporană română*, vol. II, Cernăuți, Eckhardt, 1883.
- Marin 1987 = Maria Marin, *Notes sur les parlers roumains de l'Est de la Transylvanie (à partir d'une recherche recente)*, în RRL, XXXII, 1987, nr. 3, p. 251–257.
- Marin 2009 = Maria Marin, *Prefață la Dicționarul graiurilor dacoromâne sudice*, în DGS, I, 2009, p. I–XXVIII.
- Marin 2012 = Maria Marin, *Particularități lingvistice comune unor zone submontane din Transilvania*, în LR, LXI, 2012, nr. 3. *Omagiu Academicianului Marius Sala. La aniversarea a 80 de ani*, p. 337–344.
- Marin 2013 = Maria Marin, *Locul graiurilor românești din Ungaria în structura dialectală a dacoromânei*, în FD, XXXII, 2013, p. 87–94.
- Marin–Mărgărit 2005 = Maria Marin, Iulia Mărgărit, *Graiuri românești din Ungaria. Studiu lingvistic. Texte dialectale. Glosar*, București, Editura Academiei Române, 2005.
- MAT. DIALECT., I = Romulus Todoran, Vasile Breban (eds.), *Materiale și cercetări dialectale*, vol. I, București, Editura Academiei R.P.R., 1960.
- Meteș 1977 = Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XII–XX*. Ediția a II-a, revăzută și adăugită, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1977.
- NALR–Mold., Bucov., I = Vasile Arvinte, Stelian Dumistrăcel, Ion A. Florea, Ion Nuță, Adrian Turculeț, *Noul atlas lingvistic român pe regiuni. Moldova și Bucovina*, București, Editura Academiei R.S.R., 1987.
- NALR–Olt., II = Boris Cazacu (coord.), Teofil Teaha, Ion Ionică și Valeriu Rusu, *Noul atlas lingvistic român pe regiuni. Oltenia*, vol. II, București, Editura Academiei R.S.R., 1970.
- Neagoe 1983 = Elena-Victoria Neagoe, *Graiul unguenilor din nordul Olteniei*. Rezumatul tezei de doctorat, București, 1983.
- Neagoe 2011 = Victorela Neagoe, *Morfosintaxa articolului în graiurile dacoromâne în secolul al XIX-lea*, în LR, LX, 2011, nr. 2, p. 162–176.
- Neagoe 2012 = Victorela Neagoe, *Morfosintaxa articolului în graiurile dacoromâne actuale*, în FD, XXI, 2012, p. 34–62.
- Neagoe–Mărgărit 2006 = Victorela Neagoe, Iulia Mărgărit, *Graiuri dacoromâne din nordul Bulgariei. Studiu lingvistic. Texte dialectale și glosar*, București, Editura Academiei Române, 2006.
- Papahagi, 1925 = Tache Papahagi, *Graiul și folclorul Maramureșului*, București, Editura Cultura Națională, 1925.
- Pavel 2000 = V. Pavel, *Graiuri românești în medii aloglote. Considerații sociolingvistice*, în Gr. rom., p. 122–131.
- Pavel 2011 = V. Pavel, *Note despre românii de pe cursul inferior al Niprului, din Donbas și Caucaz*, în FD, XXX, 2011, p. 205–210.
- PCh = E. Picot, *Documents pour servir à l'étude des dialectes roumains*, extras din „Revue de linguistique et de philologie comparé”, 1873, nr. 3, p. 225–263; 1874, nr. 1, p. 61–68.
- PŢO = Sextil Pușcariu, *Der Dialekt des oberen Olthales*, în Jb, V, 1898, p. 158–191.
- Pușcariu, *Istr.*, II = Sextil Pușcariu în colaborare cu M. Bartoli, A. Belulovici și A. Byhan, *Studii istroromâne*, vol. II. *Introducere, gramatică, caracterizarea dialectului istroromân*, București, Editura Cultura Națională, 1926.
- Pușcariu, LR I, II = Sextil Pușcariu, *Limba română*, vol. I. *Privire generală*, București, Fundația Regală pentru Literatură și Artă „Regele Carol al II-lea”, 1940; vol. II. *Rostirea*, București, Editura Academiei R.P.R., 1959.
- REB, I, II = Anton Golopenția, *Românii de la est de Bug*, vol. I–II. Volume editate, cu introducere, note și comentarii de Prof. dr. Sanda Golopenția, București, Editura Enciclopedică, 2006.
- Rosetti, ILR = Al. Rosetti, *Istoria limbii române*. Ediție definitivă, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986.
- RP, I–V = Ion Pop Reteganul, *Povești ardelenesci*. Partea I–V, Brașov, Editura Ciurcu, 1888.

- RRL = „Revue roumaine de linguistique”, București, I, 1963 și urm.
- SB = Dumitru Stăncescu, *Basme. Culese din gura poporului*. Cu o prefață de d. Ionescu-Gion, București, I. Haimann, 1892.
- SDC = T. V. Stefanelli, *Documente din vechiul ocol al Câmpulungului moldovenesc*, București–Leipzig–Viena, Socec–O. Harrassowitz–Gerold, 1915.
- SDLR = August Scriban, *Dicționarul limbii românești (etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme, provincializme)*. Edițiunea întâia, Iași, Institutul de arte Grafice „Presa bună”, 1939.
- Sfârlea 1957 = Lidia Sfârlea, *Coexistența mai multor sisteme morfologice în același grai (Valea Sebeșului)*, în CL, II, 1957, p. 143–154.
- SL = Aurel V. Sava, *Documente privitoare la Târgul și Ținutul Lăpușnei*, București, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, „Regele Carol al II-lea”, 1937.
- Șandru 1935 = D. Șandru, *Enquêtes linguistiques du Laboratoire de phonétique expérimentale de la Faculté des Lettres de Bucarest*, III. *Lăpușul de Sus (d. Hunedoara)*, în BL, III, 1935, p. 113–177.
- Șandru, 1936 = D. Șandru, *Enquêtes linguistiques du Laboratoire de phonétique expérimentale de la Faculté des Lettres de Bucarest. Le Bihor*, în BL, IV, 1936, p. 120–179.
- Șandru, 1938 = D. Șandru, *Enquêtes linguistiques du Laboratoire de phonétique expérimentale de la Faculté des Lettres de Bucarest. District de Năsăud (Nord-Est de la Transylvanie)*, în BL, VI, p. 173–230.
- Șandru 1998 = D. Șandru, *Graiul românesc de peste Nistru*, în FD, XVII, 1998, p. 185–200.
- Șandru, 2004 = D. Șandru, *Graiul din Drăguș (Țara Otlului)*, în D. Șandru, *Probleme de dialectologie românească*. Ediție îngrijită de Tudora Șandru Mehedinți, București, Editura Academiei Române, 2004, p. 247–315.
- ȘBJ = D. Șandru, F. Brânzeu, *Printre ciobanii din Jina* [I]–II, în GS, V, 1931, p. 300–350; VI, 1932, p. 193–247.
- Șez. = „Șezătoarea”. Revistă pentru literatură și tradițiuni populare, Fălticeni, I, 1892 și urm.
- TD–Bas = Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, Vasile Pavel, *Graiuri românești din Basarabia, Transnistria, nordul Bucovinei și nordul Maramureșului. Texte dialectale și glosar*, București, Editura Institutului de Fonetică, 2000.
- TDBN = Maria Marin, Marilena Tiugan, *Texte dialectale și glosar Bistrița–Năsăud*, București, 1987.
- TD–Nistru = Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, Vasile Pavel, *Graiuri românești de la est de Nistru. Texte dialectale și glosar*, București, Editura Academiei Române, 2011.
- TDR = Valeriu Rusu (coord.), *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1984.
- Țăra 1976 = Vasile Țăra, *Construcții sintactice în graiul de pe valea superioară a Șieului (Transilvania)*, în *Studii de lingvistică*, Timișoara, Editura Facla, 1976, p. 207–213.
- ȚM = Alexandru Țiplea, *Poezii populare din Maramureș*. Extras din „Analele Academiei Române”, Seria II, Tom XXVIII, Memoriile Secțiunii Literare, București, 1906.
- Vaida, *Sălaj* = Vasilie Vaida, *Material jargon de dialect sălăgian*, în „Tribuna” (Sibiu), 1890, nr. 83 sqq.
- VGI = Alexiu Viciu, *Glosariu de cuvinte dialectale din graiul viu al poporului român*, Blaj, Tipografia Seminarului Greco-catolic, 1899.
- VPL = Alexandru Vasiliu, Învățător în Tătăruși (Suceava), *Povești și legende*, București, Cultura Națională, 1928.
- Vulpe 1967 = Magdalena Vulpe, *Fapt dialectal și fapt popular*, în SCL, XVIII, 1967, nr. 4, p. 369–377.
- Vulpe 1973 = Magdalena Vulpe, *Observații asupra sintaxei graiului din zona „Porțile de Fier”*, în Cornelia Coțuț, Magdalena Vulpe, *Graiul din zona Porțile de Fier*, I. *Texte. Sintaxă*, București, Editura Academiei R.S.R., 1973, p. 353–393.
- WK = Gustav Weigand, *Körös-und Marosch-Dialekte*, în Jb, IV, 1897, p. 250–336.
- WM = Gustav Weigand, *Die Dialekte der Moldau und Dobrudscha*, în Jb, IX, 1902, p. 138–236.
- Zdrengha 1948 = Mircea Zdrengha, *Analogii în conjugarea verbului auxiliar a fi*, în DR, XI, 1948, p. 194–196.

A FEW PARTICULARITIES OF THE DACO-ROMANIAN SUB-DIALECTS
FROM THE SOUTH-EAST OF UKRAINE AND CAUCASUS
FROM THE PERSPECTIVE OF SEXTIL PUȘCARIU'S CONCEPTION
ABOUT LATERAL AREAS
(Abstract)

Starting from Sextil Pușcariu's conception, inspired by the theory of spatial linguistics, the author presents some dialectal particularities (archaisms, old elements, innovations) of the Romanian idioms spoken in the linguistic enclaves from the south-east of Ukraine, between Don, Dnieper and Bug (the current regions Kirovograd and Nikolaev), from the right bank of the Dnieper and from the Donetsk basin (the regions Lugansk and Donetsk), as well as in the Romanian villages from Caucasus (the Krasnodar region from the Russian Federation).

The comparison of the linguistic data (common with some sub-dialects from the Daco-Romanian territory) with the historical and demographic ones from the present perspective motivates the inclusion of these areas in the category of lateral areas, which are marginal and isolated from the linguistic Daco-Romanian continuum.

Cuvinte-cheie: *archaism, arie dialectală, enclavă lingvistică, inovație, lingvistică spațială.*

Keywords: *archaism, dialectal area, linguistic enclave, innovation, spatial linguistics.*

*Institutul de Lingvistică al Academiei Române
„Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”
București, Calea 13 Septembrie, 13
dialectologie@yahoo.com*